46,3 PHŒNIX 2000

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Osiris met zijn moeder Noet en zijn zusters Isis en Nephthys. Detail van een scène in kamer K. Zie de bijdrage van J. Van Dijk in dit nummer.

INHOUD

Van de redactie 108
Personalia Orientalia..... 109
De grafkamers van Maya en Meryt ..... JACOBUS VAN DIJK 110
De opgravingen te Tell Ibrahim Awad, 1994-2000 .....
.....WILLEM M. VAN HAARLEM 128
Een Kanaänitisch woordenboek uit Ashkelon .....
.....WILFRED VAN SOLDT 136
Wie waren de vroege Israëlieten? ..... EVELINE J. VAN DER STEEN 141
Boekennieuws..... 154

DE GRAFKAMERS VAN MAYA EN MERYT

JACOBUS VAN DIJK

Het graf van Maya en Meryt in de dodenstad van Memphis is een van de meest prestigieuze bouwwerken van zijn tijd. Niet alleen stond Maya als 'Opzichter van het Schathuis' aan het hoofd van het financieel-economisch bestuur van Egypte, in die tijd nog altijd een wereldmacht, maar het gewicht van die functie was op dat moment ook groter dan ooit tevoren. Na de mislukking van Achnaton's godsdienstige revolutie probeerde de nieuwe, nog piepjonge koning Toetanchamon de glorieuze tijd van zijn grootvader Amenhotep III te doen herleven, daarbij met ferme hand geleid door de regent, de opperbevelhebber van de Egyptische strijdkrachten Horemheb. De door Achnaton gesloten traditionele tempels, vanoudsher niet alleen religieuze, maar ook machtige economische instellingen, moesten worden heropend en van inkomsten voorzien. In veel gevallen moesten ze ook worden gerestaureerd en er moesten nieuwe godenbeelden worden gemaakt. Met deze cruciale operatie was Maya belast en hij vervulde dan ook een sleutelrol in het binnenlands bestuur van Egypte. Niet voor niets zijn de twee viziers, die eigenlijk aan de top van de hiërarchie zouden moeten staan, in de tijd van Toetanchamon schaduwfiguren van wie we niet veel meer weten dan hun namen (Pentu en Usermontu). Het wekt dan ook geen verbazing dat een man als Maya kon beschikken over de meest kostbare bouwmaterialen en dat hij de beste beeldhouwers voor zijn grafgebouw kon inzetten, beeldhouwers die aan de centrale, koninklijke ateliers verbonden waren. De stijl en de kwaliteit van de reliëfs in Maya's graf is vergelijkbaar met het beste dat op dit gebied in de koninklijke bouwwerken van zijn tijd is te vinden en het is heel goed mogelijk dat de kunstenaars die zijn graf hebben gedecoreerd dezelfde personen waren die bijvoorbeeld ook de schitterende Opetfeest-reliëfs in de grote colonnade van de tempel van Luxor hebben gemaakt.

Ontdekking

Het graf werd zoals bekend in 1986 op een nogal merkwaardige manier ontdekt. In de dodenstad van Memphis, de hoofdstad van Egypte, bij het huidige Saqqara, was sinds 1975 een opgravingsteam van de Egypt Explo-

ration Society en het Rijksmuseum van Oudheden aan het werk. Doel van de expeditie was te onderzoeken wat er nog restte van de necropool van Memphis uit het eind van de 18e dynastie en de Ramessidentijd, waarvan de locatie al sinds het eerste kwart van de 19e eeuw bekend was, maar die door velen als verloren gegaan werd beschouwd. Voor het Museum kwam daar nog bij dat een groot deel van zijn collectie beeldhouwwerk afkomstig is uit deze dodenstad. Topstukken als de beelden van Maya en Meryt, de reliëfs van Horemheb, de kapel van Paätenemheb en vele andere objecten waren daar in de eerste decennia van de 19e eeuw weggehaald door handelaars en diplomaten, vrijwel altijd zonder dat ze enig verslag van hun 'opgravingen' maakten. De musea van Europa kwamen zodoende weliswaar in het bezit van vaak prachtige Egyptische kunstvoorwerpen en van grote aantallen voorstellingen en teksten, belangrijk voor de pas ontstane wetenschap van de Egyptologie, maar de archeologische context van al dat moois ontbrak in de meeste gevallen vrijwel geheel. De wetenschappelijke waarde van de stukken is echter met zo'n context vele malen groter en de Nederlands-Engelse opgravingen in Saqqara waren in dat opzicht dan ook een hoognodige inhaaloperatie. Daarbij stond de herontdekking van het graf van Maya hoog op het verlanglijstje.

Toch werd in 1975 in eerste instantie een ander graf teruggevonden, en wel dat van de generaal Horemheb, dat echter minstens zo belangrijk is als dat van Maya. In de daarop volgende jaren werd vanuit dit beginpunt systematisch verder gegraven en zo werden verschillende grote en kleinere graven blootgelegd, waaronder die van Paser (een bouwmeester uit het begin van de 19e dynastie), Raia (een tempelzanger van Ptah), Tia (een zwager van Ramses II en diens opzichter van het schathuis), en Chay en zijn zoon Pabes (beide werkzaam in de goudproductie en -handel aan het eind van de 19e dynastie). In 1986 werd behalve de twee laatstgenoemde ook het onvoltooide graf van de adjudant-legeraanvoerder Ramose gevonden, een tijdgenoot van Horemheb en Maya. In de voorhof van dit grafgebouw bleek zich behalve Ramose's eigen schacht nog een tweede, latere schacht te bevinden en de bijbehorende onderaardse grafkamer bleek via een oude roversdoorbraak toegang te geven tot een graf dat aan de noordkant naast dat van Ramose moest liggen, maar dat op dat moment nog geheel door het woestijnzand aan het oog was onttrokken. Inscripties in het ondergrondse deel van dit buurgraf maakten duidelijk dat het hier om het langgezochte graf van Maya ging. In 1987 werd begonnen met de opgraving ervan, waarbij natuurlijk eerst het bovengrondse grafgebouw werd vrijgelegd. Pas het jaar daarop werd het onderaardse deel van het complex opgegraven. Dit bleek zich in zeer slechte staat te bevinden en de

restauratie van dit deel van het graf heeft dan ook vele jaren in beslag genomen. In maart 2000 werden de volledig gerestaureerde grafkamers dan eindelijk opgeleverd.

Architectuur

Zoals al uit het voorgaande blijkt bestaan de graven in dit gedeelte van de Nieuwe Rijks-dodenstad uit twee hoofdcomponenten. Boven de grond bevindt zich een grafgebouw dat qua architectuur het best kan worden vergeleken met een Egyptische tempel: in zijn meest simpele vorm bestaat het uit een open voorhof met aan de westzijde de cultuskapellen, meestal drie, waarvan de middelste de centrale offerkapel voor de dodencultus is. Op het dak van deze kapel bevindt zich gewoonlijk een kleine pyramide. Bij grote graven als die van Horemheb en Maya wordt dit schema aanzienlijk uitgebreid: de ingang wordt gevormd door een grote pyloon met toegangspoort, gevolgd door een eerste hof; dan volgen een soort vestibule ("beeldenkamer") geflankeerd door magazijnen en tenslotte de binnenste hof met zuilen rondom en de gebruikelijke drie kapellen. In de (binnenste) hof van al deze gebouwen bevindt zich een schacht die verticaal de bodem in gaat en die naar het eigenlijke, onderaardse grafcomplex leidt. De diepte varieert nogal; kleinere grafgebouwen hebben meestal ook minder diepe schachten. Dat zal ook samenhangen met het feit dat veel van deze kleinere graven later in de relatief nauwe ruimten tussen de oudere en grotere grafgebouwen werden aangelegd. Door het ondergrondse gedeelte niet te diep te maken kon men vermijden dat men bij het uithakken van de grafkamers per ongeluk in het naburige graf terechtkwam.

Het graf van Maya lijkt qua indeling sterk op dat van Horemheb, maar er zijn ook verschillen. Zo is de eerste hof van Horemheb, direct achter de pyloon, een peristyle hof, met zuilen rondom (en met aan de westkant zelfs een dubbele rij zuilen) en een vloer van kalkstenen blokken. Bij Maya is deze eerste hof weliswaar breder dan bij Horemheb, maar de vloer bestaat hier enkel uit aangestampt Nijlslib en er is alleen aan de westzijde een overdekte galerij met een zestal zuilen. De pyloon was bij Maya overigens wel versierd met schitterende reliëfs, terwijl de pyloon van Horemheb onvoltooid en dus ongedecoreerd is gebleven. Maar het grootste verschil van het graf van Maya met dat van Horemheb, en trouwens ook met alle andere tot dusver opgegraven graftombes, is het ondergrondse gedeelte. In alle graven die de expeditie tot op heden heeft

blootgelegd zijn de onderaardse ruimten geheel onversierd, meestal ruwweg in de rotsbodem uitgehakt, bij de kleinere graven zelfs zonder deugdelijk recht gemaakte wanden. Bij Horemheb waren in de wanden van sommige kamers weliswaar zeer interessante architectonische ornamenten uitgehakt, maar van reliëfs of inscripties was geen sprake. Bij Maya zijn in een drietal kamers de wanden echter met kalkstenen blokken bedekt die van prachtige reliëfs zijn voorzien. Een dergelijke stenen wandbekleding kennen we uit geen enkel ander graf, al is in de grafkamer van Ramose één enkele wand bedekt met ongedecoreerde kalkstenen platen en heeft kort na Maya de haremopzichter Raia bij de uitbreiding van de grafkamer van zijn vader Pay deze ruimte voorzien van eveneens onversierde kalkstenen wanden.

Ook onder de honderden graven in de uitgestrekte Thebaanse necropool zijn geen parallellen te vinden, althans niet uit de tijd van het Nieuwe Rijk. Het dichtst in de buurt komt het graf dat een provinciale Opzichter van het Schathuis, een zekere Sobekmose, één generatie vóór Maya in Sumenu (er-Rizeiqat, ten zuiden van Luxor) liet aanleggen.[1] Het bestond uit een bovengrondse grafkapel en een schacht die naar de ondergrondse sarcofaagkamer leidde. De wanden hiervan bestaan uit zandstenen reliëfblokken (tegenwoordig verdeeld over twee Amerikaanse musea, het Metropolitan Museum in New York en het Museum of Fine Arts in Boston). Maar in dit geval is ook het dak van de kamer van zandstenen blokken met inscripties geconstrueerd en de situatie is dan ook heel anders dan bij Maya: in Sumenu was de bodem te zacht en te onstabiel om er schachten en kamers in te kunnen uithakken, dus werd er een groot gat in de bodem gemaakt waarin een tamelijk ondiepe schacht en een stenen grafkamer werden gebouwd; vervolgens werd het geheel weer volgestort. Toch is er voor Maya's grafkamers wel een voorbeeld aan te wijzen, en nog wel in Saqqara zelf. Daar hebben een aantal mastabas uit de 6e dynastie, zoals die van Mereruka, Kagemni, Anchmahor en Chentika, onderaardse sarcofaagkamers waarvan de wanden zijn bedekt met gebeeldhouwde of beschilderde kalkstenen blokken van ongeveer 15 cm dik, hoewel in sommige graven ook dikkere blokken worden gebruikt.[2] Het is dus goed mogelijk dat Maya of zijn architecten deze stijl hebben willen copiëren.

[1] W.C. HAYES, *The Burial Chamber of the Treasurer Sobk-mosĕ from Er Rizeiḳāt* (New York, 1939).

[2] C.M. FIRTH en B. GUNN, *Teti Pyramid Cemeteries* (Cairo, 1926), Vol. I, 16, 20, 24; vol. II, Pls. 2–6; T.G.H. JAMES, *The Mastaba of Khentika called Ikhekhi* (London, 1953), 30ff.

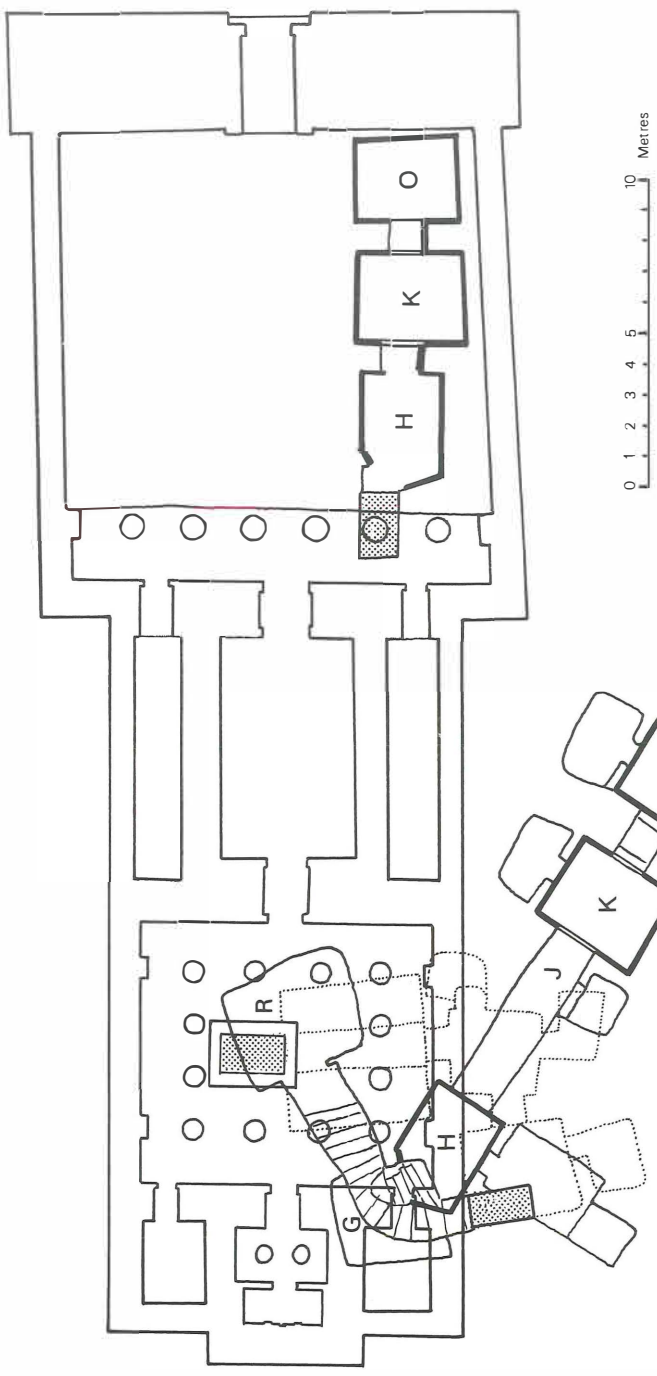

Fig. 1 – Schematische plattegrond van het graf van Maya. Links het ondergrondse complex. Het eerste niveau (diepte ca. 10 m) is met stippellijnen aangegeven. Op het tweede niveau (21.5 m) bevinden zich de drie gedecoreerde kamers H, K en O. Rechts in de voorhof de nieuwe locatie van deze kamers (diepte ca. 2.5 m).

In het graf van Maya is het onderaardse complex verdeeld over twee niveaus (fig. 1). De schacht die vanuit de binnenste hof naar beneden voert leidt op het zuiden naar een grote rechthoekige ruimte die zelf weer toegang geeft tot een complex van vijf verdere kamers. Al deze ruimten hebben onversierde, direct in de rots uitgehakte wanden. Wel heeft het grootste vertrek een tweetal tamelijk primitieve, graffito-achtige inscripties die door dienaren van Maya en Meryt zijn aangebracht. In de vloer van deze ruimte bevindt zich een tweede schacht die naar het diepste niveau leidt. Een deuropening op het noorden geeft toegang tot een grote vierkante ruimte (G) die grotendeels in beslag wordt genomen door een in de rotsbodem uitgehouwen trap. Ook hier bevinden zich een tweetal rotsinscripties, maar deze keer gaat het om twee zorgvuldig uitgehakte rotsstèles, opnieuw van personeel van Maya en Meryt. De trap splitst zich halverwege in tweeën; de ene helft leidt in noordwestelijke richting naar een ander groot vertrek (R), dat vermoedelijk oorspronkelijk bedoeld was als grafkamer, of misschien eerder als beginpunt van een geplande verdere uitbouw richting grafkamer; deze ruimte bevindt zich namelijk precies onder de binnenste hof van het grafgebouw boven de grond. Om niet geheel duidelijke redenen hebben de bouwers dit plan echter opgegeven. Door de vloer van dit (overigens onversierde) vertrek loopt een grote diagonale scheur in de rotsbodem en het zou kunnen dat de architecten het daarom niet vertrouwd hebben, zeker niet als het hun bedoeling was hier een derde schacht naar een nog dieper niveau aan te leggen. De andere helft van de trap voert in zuidoostelijke richting. Aan de voet ervan ligt de eerste van drie met reliëfs versierde kamers (H). In de achterwand van deze ruimte is een deuropening met daarachter een ruim 6 meter lange (ongedecoreerde) gang (J), en tenslotte de andere twee, in elkaars verlengde liggende kamers met reliëfs (K en O), de eigenlijke grafkamers waarin ooit de mummies van Maya en Meryt hun laatste rustplaats vonden. Deze kamers liggen op een diepte van zo'n 21.5 m. Elk van de drie gedecoreerde kamers heeft een kleiner, onversierd zijvertrek en ook aan het eind van de gang bevindt zich een klein zijkamertje waarin een elftal grote kruiken stonden met een lichtbruin poeder, vermoedelijk meel. Opvallend genoeg strekt dit deel van het onderaardse complex zich tamelijk ver buiten de grenzen van het bovengrondse grafgebouw uit, iets dat de Egyptische architecten gewoonlijk trachtten te vermijden om niet het risico te lopen ongewild contact met een naburig graf te maken. Dat zou een extra aanwijzing kunnen zijn dat het oorspronkelijke bouwplan werd gewijzigd.

Thematiek

De onderwerpen van de decoratie in de drie kamers H, K en O zijn opvallend uniform: het gaat vrijwel uitsluitend om scènes waarin Maya en Meryt met aanbiddend opgeheven handen voor de goden van het dodenrijk staan. Daarbij gaat het in de eerste plaats om Osiris en zijn heilige familie: zijn vader Geb, zijn moeder Noet en zijn zusters Isis en Nephthys (fig. op voorzijde). Daarnaast vinden we ook Sokar, de valkenkoppige god van de necropool van Memphis (fig. 2), en een tweetal goden met de kop van een jakhals, nl. Anubis, de god van de mummificatie en degene die de gestorvene begeleidt op zijn overgang van de aardse wereld naar de wereld van de gelukzalige doden, en de "zuidelijke" Wepwaut, die een vergelijkbare functie had en die samen met zijn "noordelijke" evenknie de weg baant voor de gestorven en herrezen Osiris; in die hoedanigheid werden de twee Wepwaut-goden o.a. vereerd in Abydos, de heilige stad waar Osiris zelf begraven lag.

Opvallend is de afwezigheid van afbeeldingen van de zonnegod Re. Slechts eenmaal wordt hij genoemd, en wel in de samengestelde naam "Osiris-Atum-Re-Harachty-Wenennefer" als bijschrift bij een afbeelding van Osiris. Deze naam duidt op de mysterieuze nachtelijke eenwording van Osiris en Re die Osiris in de onderwereld tot leven wekt en die resulteert in de wedergeboorte van de zonnegod in de morgen. Dit thema wordt ook weerspiegeld in de overheersende kleur van alle voorstellingen in deze onderaardse grafkamers: alle goden en mensen, en ook alle inscripties zijn met een goudgele kleur beschilderd. Alleen enkele details in de gezichten, zoals ogen en neusgaten, zijn in zwart geaccentueerd en verder waren halskragen en armbanden oorspronkelijk blauw geverfd (nu in veel gevallen verbleekt). De gele kleur duidt op de leven schenkende zonnestralen van Re wanneer hij 's nachts door de onderwereld trekt. Een dergelijke bijna geheel monochrome beschildering kennen we ook van recent ontdekte reliëfs uit de dodentempel van Amenhotep III en van enkele graven in Deir el-Medinah[3] uit de Ramessidentijd en natuurlijk ook van de plafonds van de latere koningsgraven in het Dal der Koningen, waar geel geschilderde scènes op een zwarte ondergrond de nachtelijke reis van de zonnegod door het lichaam van zijn moeder, de hemelgodin Noet verbeelden. Maar ook in graven in de dodenstad van Memphis komt deze gele beschildering wel voor, met name op de belangrijkste stèle, die tegen de achterwand van de

[3] B. Bruyère, *Tombes thébaines de Deir el Médineh à décoration monochrome* (Cairo, 1952).

centrale offerkapel staat opgesteld. Een mooi voorbeeld waarbij de gele kleur bijzonder goed bewaard is gebleven, is de stèle van een tijdgenoot van Maya, de altaarschrijver Amenhotep-Huy, in het Kunsthistorisch Museum in Wenen (Inv. 178).[4] Dezelfde symboliek komt overigens ook naar voren in het bovengrondse grafgebouw van Maya zelf. Op de deurposten van de pyloon bevinden zich zowel aan de buitenkant als aan de binnenkant van de pyloon afbeeldingen van Maya gezeten aan een rijk beladen offertafel. Op de buitenste deurposten zijn deze geschilderd in het complete kleurenpalet dat de Egyptische kunstenaars ter beschikking stond, maar op de deurposten aan de binnenkant van de pyloon zijn deze voorstellingen monochroom geel geschilderd. De figuren aan de buitenkant (de oostelijke kant) van de pyloon stellen de opgestane Maya voor, beschenen door de stralen van de 's morgens uit het dodenrijk herrezen zonnegod. Aan de binnenzijde, de westelijke kant van de pyloon, gaat het om de gestorven, in de onderwereld rustende Osiris-Maya die door het licht van de nachtelijke zonnegod tot leven wordt gewekt. Overigens is het interessant op te merken dat ook in de sarcofaagkamer van de Oude Rijks mastaba van Kagemni uitsluitend de kleuren geel, zwart en blauw zijn gebruikt.[5]

Slechts tweemaal wordt van het patroon van de genoemde aanbiddingsscènes afgeweken. In de middelste kamer (K) wordt één muur geheel in beslag genomen door een lange en buitengewoon interessante hymne aan Osiris.[6] Verder komt in beide grafkamers K en O een vignet uit het Dodenboek voor (spreuk 151B) die een symbolische weergave van de grafkamer zelf is (fig. 3). In het midden rust de mummie op het opstandingsbed. Aan hoofd- en voeteneind knielen Isis en Nephthys en Anubis, de god van de mummificatie, staat over de mummie heengebogen. Boven en onder deze scène is opnieuw Anubis afgebeeld, ditmaal als liggende jakhals op een pyloon-achtig gebouw: de westelijke en oostelijke poorten van de onderwereld. Dit motief vinden we overigens ook boven vrijwel alle deuren in het grafcomplex. In de hoeken van de scène staan de vier Zonen van Horus, die waken over de ingewanden van de dode en die ook geassocieerd worden met de vier windstreken. Deze Dodenboek-vignet komt zoals gezegd tweemaal voor, en wel op exact dezelfde plaats in beide grafkamers, die ook verder qua decoratieschema sterk op elkaar lijken. Merkwaardig genoeg wordt in beide gevallen de mummie door inscripties geïdentificeerd

[4] H. SATZINGER, *Das Kunsthistorische Museum in Wien: Die Ägyptisch-Orientalische Sammlung* (Mainz am Rhein, 1994), 29, Abb. 16.

[5] FIRTH en GUNN, *Teti Pyramid Cemeteries* I, 117.

[6] J. VAN DIJK, "Hymnen aan Re en Osiris in Memphitische graven van het Nieuwe Rijk", *Phoenix* 42 (1996), 3–22 (zie p. 15).

Fig. 3 – De vignet van Dodenboek 151B met in het midden de mummie van Maya (kamer O).

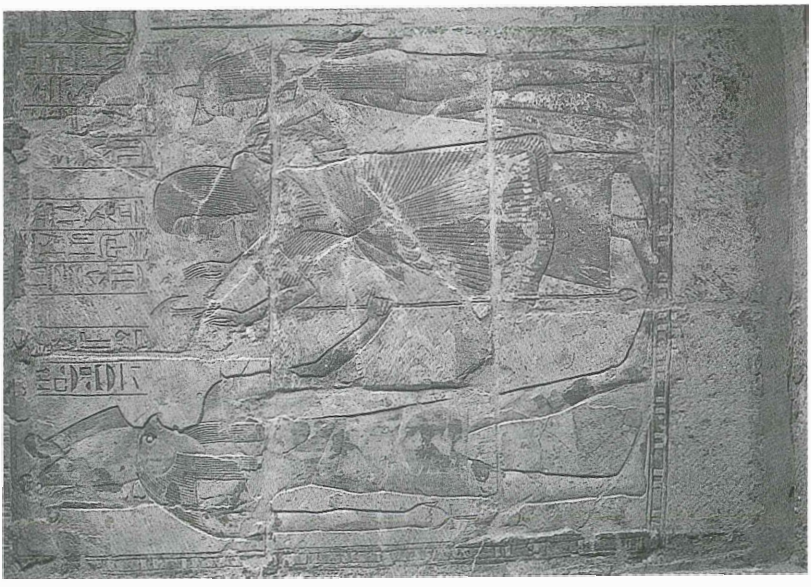

Fig. 2 – Maya en Meryt aanbidden de god Sokar (kamer K).

als Maya, terwijl men toch zou verwachten dat één van beide de mummie van Meryt zou moeten voorstellen. Dit hangt vermoedelijk samen met verdere wijzigingen in het oorspronkelijke bouwplan, waarvoor ook elders in deze gedecoreerde kamers aanwijzingen te vinden zijn.

Wijzigingen

In de oorspronkelijke opzet, waarbij de grafkamers in noord-oostelijke richting gepland waren, was de eerste kamer met reliëfs (H) waarschijnlijk bedoeld als een zelfstandige zijkamer. Dit blijkt uit de achterwand van dit vertrek. Daarin bevindt zich de deuropening naar de gang die naar de sarcofaagkamers K en O leidt, maar de reliëfs op deze wand en op de kalkstenen platen die de deuropening afsloten, blijken over een oudere versie heen gebeeldhouwd te zijn. In de oorspronkelijke versie van deze wand was nog helemaal geen sprake van een deur. De reliëfscène toonde Maya staande voor een troonbaldakijn waaronder de god Sokar gezeten was; achter deze god stond de godin Isis. Toen de bouwers zich gedwongen zagen het oorspronkelijke bouwplan op te geven besloten ze het grafcomplex vanuit kamer H uit te breiden; daartoe werd een deuropening gemaakt in de achterwand, die daardoor een nieuwe decoratie moest krijgen. Over de figuur van de tronende Sokar werd een laag gips gesmeerd en daaroverheen werd de nieuwe scène aangebracht, een grote versie van het al genoemde deurmotief van de jakhals op de poort van de onderwereld. De figuren van Maya en van de godin Isis liet men staan, zodat het geheel nu een heel vreemde indruk maakt. Met behulp van strijklicht is de oorspronkelijke versie nog goed te herkennen, inclusief de inscripties die de verdwenen god als Sokar identificeren.

In kamer H is ook een andere, minder opvallende verandering aangebracht. De afgebeelde godinnen droegen allemaal de zgn. *was*-scepter, die tot de standaarduitrusting van iedere god of godin behoort. In H zijn deze scepters bij de godinnen stuk voor stuk in papyrus-scepters veranderd. Nu valt er in de Egyptische religieuze iconografie van het Nieuwe Rijk een langzame tendens waar te nemen om godinnen met papyrus-scepters i.p.v. met *was*-scepters af te beelden,[7] maar waarom dit hier bij Maya zo belangrijk was dat daarvoor diverse scènes moesten worden aangepast, blijft onduidelijk. In K komt maar één godin voor, die ook een *was*-scepter

[7] K. SETHE, "Das Papyrusszepter der ägyptischen Göttinnen und seine Entstehung", *ZÄS* 64 (1929), 6–9.

draagt, maar die was om technische redenen moeilijk te veranderen; in O waren wijzigingen niet nodig, want daar dragen de godinnen allemaal oorspronkelijk een papyrus-scepter.

Een opvallend verschil tussen de middelste kamer (K) en de twee andere vertrekken (H en O) is dat de laatste twee tot op zekere hoogte onaf zijn, of liever gezegd haastig afgewerkt, zonder de finesse en de detaillering van K. De figuren van Maya en Meryt zijn weliswaar compleet en met gele verf afgewerkt, maar de details van hun gewaden en hun pruiken zijn niet ingevuld (fig. 4). Ze maken daardoor een vlakke, enigzins schetsmatige indruk. In K daarentegen zijn deze figuren minutieus uitgewerkt, inclusief rijk geplisseerde linnen gewaden en pruiken waarin iedere haarlok zeer gedetailleerd is weergegeven (fig. 5 en 6). Het is moeilijk dit verschil te duiden. Een mogelijk scenario is dat de binnenste kamer (O) de oorspronkelijke sarcofaagkamer was, maar dat hetzij Maya, hetzij Meryt stierf voordat deze geheel af was. De al grotendeels gebeeldhouwde reliëfs werden daarop niet verder uitgewerkt, maar direct beschilderd. Na de begrafenis werd deze kamer met kalkstenen blokken dichtgemetseld, waarna het werk in de middelste kamer (K), nu bedoeld als sarcofaagkamer voor de nog levende helft van het echtpaar, werd voortgezet. Omdat in kamer O een scène voorkomt waarin Meryt zich zelfstandig met een hymne tot een god richt, is het mogelijk Meryt geweest die het eerst is gestorven, maar zeker is dit allerminst. Een dergelijke gang van zaken zou eventueel kunnen verklaren waarom de kamers qua decoratie zo sterk op elkaar lijken en waarom in beide de vignet van Dodenboek 151B voorkomt waarin beide keren Maya wordt genoemd. Aan de andere kant lijkt het niet erg waarschijnlijk dat de beeldhouwers verder mochten werken in een graf waarin al een dode was bijgezet. Het is dan ook heel goed mogelijk dat beide kamers toch tegelijkertijd zijn aangelegd en dat het werk in K toevalligerwijs verder gevorderd was dan in O toen een van de echtelieden stierf en het werk moest worden stilgelegd. Voor dit scenario spreekt het feit dat ook kamer H dezelfde vlakke, onvoltooide reliëfs heeft als kamer O. Bovendien hebben de zijkamers van zowel K als O deurplaten die allebei in deze onafgewerkte stijl zijn gedecoreerd, dus ook die in K; hierbij ontbreekt niet alleen de detaillering, maar zijn ook de figuren zelf veel ruwer afgewerkt. Deze deurplaten konden pas worden aangebracht nadat de grafinboedel in deze zijkamers naar binnen was gebracht en dat vond uiteraard tijdens de begrafenisplechtigheden plaats. Maar het blijft enigzins merkwaardig dat de beeldhouwers niet in de binnenste, maar in de middelste kamer het verst gevorderd waren toen het werk werd stilgelegd.

Fig. 5 – Figuur van Meryt in kamer K met gedetailleerd gebeeldhouwde kleding en pruik (vgl. fig. 4).

Fig. 4 – Figuur van Meryt in kamer O; de details van kleding en pruik zijn niet uitgewerkt (vgl. fig. 5).

Restauratie

De toestand waarin de drie gedecoreerde vertrekken werden aangetroffen was deplorabel. Het eerste vertrek (H) was nog redelijk intact, maar in K en O zaten nog maar weinig blokken op hun oorspronkelijke plaats en de dikke laag puin die de ruimten vulde, zat vol met fragmenten van de muurdecoratie. De blokken die nog aan de muur zaten, hingen los of helden voorover (fig. 7). Twee factoren hebben voor deze situatie gezorgd. In de eerste plaats is het graf meerdere malen beroofd, de eerste keer vermoedelijk al binnen enkele decennia na Maya's dood. Deze rovers hebben niet alleen de grafinboedel geplunderd, maar ook de muren kapot geslagen op zoek naar verdere ruimten. Van de grafinboedel rest overigens niet meer dan over het algemeen kleine fragmenten, al zijn die buitengewoon interessant en maken ze duidelijk dat Maya ook in dit opzicht kosten noch moeite gespaard heeft.

Veel belangrijker dan de activiteiten van grafrovers zijn echter natuurlijke factoren geweest. De rotsbodem is op deze diepte opgebouwd uit afwisselend harde en zachte lagen. De bouwers van het ondergrondse complex hebben hier handig gebruik van gemaakt door de kamers in de zachte, klei-achtige lagen uit te hakken. De tegen de muren aangebrachte reliëfblokken zaten dus klem tussen de harde stenen plafonds en vloeren. In de loop van meer dan drieduizend jaar zijn de meeste onder die druk bezweken, waarbij vooral de regelmatig in Egypte voorkomende aardschokken en -bevingen ongetwijfeld hun tol hebben geëist. De weinige blokken die nog op hun plaats zaten, hingen in harmonikavorm boven op elkaar, maar het overgrote deel is gaan splijten en is in stukken van de muur gevallen; ook zijn veel kalksteen scherven van het oppervlak van de blokken losgesprongen. Latere generaties grafrovers hebben de stukken bij het doorzoeken van de door hun voorgangers achtergelaten puinhoop verder verspreid, zodat de plaats waar een reliëffragment werd aangetroffen vaak niets meer te maken heeft met de plaats waar het oorspronkelijk op de muur gezeten had.

Voor de bestudering van deze unieke reliëfs was het essentiëel deze zo goed mogelijk te reconstrueren, maar het was zonneklaar dat dit op de oorspronkelijke, moeilijk bereikbare locatie diep onder de grond niet mogelijk was. Na rijp beraad werd dan ook met instemming van de Egyptische Oudheidkundige Dienst besloten de reliëfs op een nieuwe locatie weer in elkaar te zetten. In de zomer van 1994 werd in de grote open voorhof achter de pyloon van Maya's grafgebouw (zie fig. 1) een groot gat gegraven en daarin werden met bakstenen en beton een drietal kamers gebouwd; de

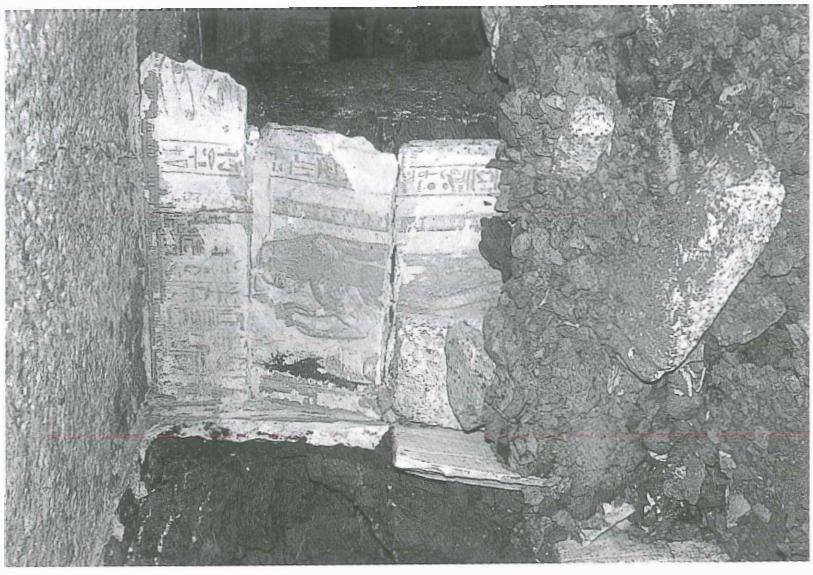

Fig. 7 – De situatie in kamer K zoals aangetroffen. De figuur van Meryt in de hoek is dezelfde als die van fig. 5

Fig. 6 – Maya en Meryt. Detail van scène in kamer K.

vloer van deze ruimten ligt nu zo'n twee en een halve meter onder het oppervlak van de voorhof. Over het geheel ligt een betonnen dak waarover het uit het gat afkomstige puin verspreid werd zodat de nieuwe kamers geheel aan het zicht onttrokken zijn. In de daarop volgende winterseizoenen werden alle reliëffragmenten uiterst voorzichtig uit hun onderaardse locatie naar boven gehesen en vervolgens werd begonnen met de langdurige puzzel van het weer in elkaar zetten van de decoratie in de nieuw aangelegde kamers. Eerst werden zoveel mogelijk fragmenten weer tot blokken samengevoegd en daarna werden deze aan de muren bevestigd met behulp van roestvrijstalen pinnen. Om vochtproblemen te voorkomen werden de plinten waarop de onderste blokken rusten en ook de muren afgedicht en werd tussen de blokken en de nieuwe muren een ruimte van zo'n 10 cm vrijgelaten, zodat de lucht rond de blokken kan circuleren. In 1998 werden de laatste blokken teruggeplaatst en na enkele finishing touches het jaar daarop werden de nieuwe grafkamers in maart 2000 opgeleverd (fig. 8).

Bij al dit werk werden ook interessante nieuwe ontdekkingen gedaan. Zo bleken zich op de achterzijde van sommige blokken graffiti in houtskool te bevinden, vermoedelijk aangebracht in de steengroeven waaruit de blokken afkomstig zijn. Veel merkwaardiger is de vondst van enkele in grote cursieve hiërogliefen geschreven namen. Bij het vastzetten van de onderste blokken op de vloer in hun oorspronkelijke locatie gebruikten de Egyptenaren een laagje gips, dat tijdens de restauratie van de blokken

Fig. 8 – De drie gerestaureerde kamers op hun nieuwe locatie, gezien vanuit kamer H.

loskwam. Daarbij bleek dat zich onder dit dunne laagje gips met inkt geschreven namen bevonden, op de kop aangebracht op de onderste rand van het blok. De achterkant van de losgeraakte 'scherf' gips bevatte een negatief van deze inscriptie. Degene die zijn naam op de blokken schreef moet dit dus gedaan hebben vlak voor hij het gipslaagje aanbracht, en wel met zijn rug naar de muur; de inkt was nog nat toen hij het geschrevene met gips weer onzichtbaar maakte. Het lijkt waarschijnlijk dat wij hiermee de namen kennen van althans enkele van de kunstenaars die deze magnifieke kamers hebben gemaakt. Eén van hen heette Chay, een ander Semen[tawy?]. Op andere plaatsen werden vergelijkbare vondsten gedaan. Gips werd ook gebruikt om kleine oneffenheden in de steen bij te werken voordat de beeldhouwer met zijn werk begon; bij de restauratie raakten ook enkele van deze stukjes gips los. In dit geval bestonden de opschriften uit losse tekens, die afwijken van de gangbare hiërogliefen. Zo is er een oog zonder iris en een *was*-scepter met een cirkelvormige afsluiting. Dit soort tekens, wel aangeduid met de weinig elegante term "funny signs", kennen we ook van ostraca uit Deir el-Medinah en het Dal der Koningen en men neemt aan dat het gaat om afkortingssymbolen voor de namen van de werklieden.[8] Dit lijkt door de vondsten in het graf van Maya te worden bevestigd.

Inmiddels is goede verlichting in de nieuwe grafkamers aangebracht en kunnen de reliëfs onder optimale omstandigheden bestudeerd worden. De kwaliteit van het beeldhouwwerk is onovertroffen. Vooral de reliëfs in de middelste kamer (K) zijn van een adembenemende schoonheid (fig. 9). De kunstenaars die deze meesterwerken gemaakt hebben, deden dat niet in een atelier, maar in de grafkamers zelf, diep onder de grond, met weinig lucht en bij het licht van fakkels. Dat hun werk nu na meer dan drie millennia opnieuw bewonderd kan worden, stemt tot grote voldoening.

[8] Over deze zgn. 'funny signs' bestaan nogal wat verspreide opmerkingen in de literatuur, maar zie nu het zeer recente artikel van B. HARING, "Towards decoding the necropolis workmen's funny signs", *GM* 178 (2000), 45–55.

Fig. 9 – Reliëffragment met een geïdealiseerd portret van Maya.
Detail van fig. 6 (voor restauratie).

Literatuur

Voorlopige rapporten over de Nederlands-Engelse opgravingen in Saqqara zijn verschenen in de tijdschriften *JEA* (seizoenen 1976–1993) en *OMRO* (1994–1999). Een breed overzicht van de voornaamste opgravingsresultaten geeft G.T. MARTIN, *The Hidden Tombs of Memphis* (London, 1991). Over Maya en zijn graf zie o.a. de artikelen van schrijver dezes in *OMRO* 70 (1990), 23–28 en 71 (1991), 7–12 en in *Egyptian Archaeology* 12 (1998), 7–9; zie ook *Phoenix* 44 (1998), 7–20.

Gebruikte afkortingen:

GM = *Göttinger Miszellen*
JEA = *Journal of Egyptian Archaeology*
OMRO = *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*
ZÄS = *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*

De bij dit artikel afgedrukte foto's zijn gemaakt door Peter-Jan Bomhof, Rijksmuseum van Oudheden, behalve fig. 7 en 9, die van de auteur zelf zijn.